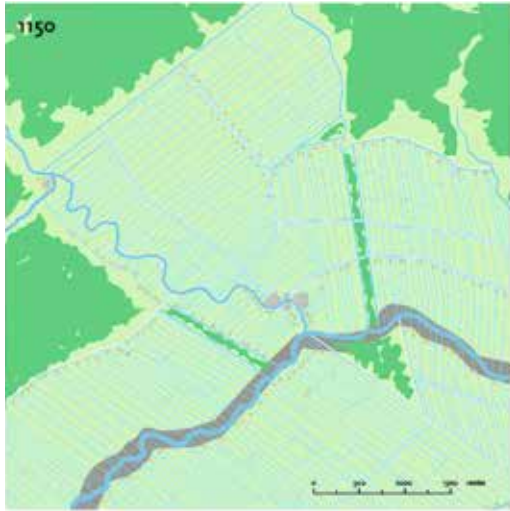

GESCHIEDENIS VAN GOUDA

GOUDA

Geschiedenis van Gouda

Geschiedenis van Gouda

Uitgavereeks Historische Vereniging Die Goude nr. 46

Paul H.A.M. Abels
Bianca van den Berg
Christiaan van der Spek
Henkjan Sprokholt
Marianne van der Veer-Wolff
Ronald van der Wal

Hilversum
Verloren
2021

Deze uitgave is een initiatief van Historische Vereniging Die Goude en kwam mede tot stand dankzij de financiële steun van Fonds Gouda750
Historische Vereniging Die Goude
Stichting Het Oude-Mannenhuys

en de belangeloze medewerking van
Museum Gouda
Streekarchief Midden-Holland

Streekarchief Midden-Holland

Afbeeldingen op het omslag: de achterzijde van het stadhuis in 2021 (foto: Kees Brinkers)
en het uitgaan van de Stearine Kaarsenfabriek op 15 augustus 1904 (foto: Benjamin Gompers).

ISBN 9789087049454

© De auteurs
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum

Beeldredactie: Joke Radstaat, Marianne van der Veer-Wolff en Hans Vogels; met dank aan Ingmar Reesing en Julia Zwijnenburg
Begeleidingscommissie Historische Vereniging Die Goude: Marian Heeringa, Paul van Horssen en Gert Jan Jansen
Coördinatie en eindredactie: Eelco Beukers
Artistieke impressies: Paul Becx, op basis van informatie van Henkjan Sprokholt

Omslag & opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced without written permission from the publisher.

Inhoud

Voorwoord	7
Ridders en boeren – 1000-1200	8
Groeiende welvaart aan de Gouwe – 1200-1350	24
Graven, heren en poorters – 1350-1475	44
Stad van kloosters en gasthuizen – 1350-1475	64
Kunst en cultuur in onzekere tijden – 1475-1575	80
Goudse vrijheid bevochten en kwijtgeraakt – 1575-1700	98
Bloei en verval van een nijverheidsstad – 1700-1850	128
Industrialisatie en groei – 1850-1930	152
Een verzuilde samenleving – 1850-1930	172
Crisis, oorlog en wederopbouw – 1930-1960	192
Een mondige en diverse stad – 1960-2022	210
Noten	232
Om verder te lezen	242
Over de auteurs	244
Illustratieverantwoording	245
Register van persoonsnamen	247

Voorwoord

In 2022 viert Gouda dat het als stad 750 jaar bestaat. Dat riep de vraag op wat de historische vereniging kon doen om deze gebeurtenis onder de aandacht te brengen. Ons antwoord was snel duidelijk. We wilden een nieuwe stadsgeschiedenis die het verleden op een eigentijdse manier inzichtelijk en zichtbaar zou maken.

Gouda is een schitterende stad om in te wonen, en een toegankelijk publieksboek is volgens ons de aangewezen weg om een brede groep Gouwenaars kennis te laten maken met de gebeurtenissen en ontwikkelingen die daartoe hebben geleid. Bovendien hopen we dat zo'n boek sommigen zal inspireren om zelf ook een bijdrage te leveren aan het verkennen, vastleggen en verspreiden van de kennis van het cultuurhistorische verleden van Gouda. Dat is immers de kerntaak van onze vereniging. Maar ook als naslagwerk voor Goudologen (in spe) en andere Goudakenners zal het zeker een rol spelen.

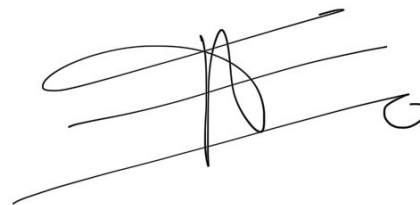
Bij ons besluit speelde mee dat onze vorige stadsgeschiedenis, *Duizend jaar Gouda*, alleen nog antiquarisch te koop is. Bovendien wilden we een boek dat minder omvangrijk zou zijn dan *Duizend jaar Gouda* en wat meer het accent zou leggen op hoofdlijnen. Ten slotte: kennis verandert tegenwoordig sneller dan ooit. Het was tijd voor een stadsgeschiedenis met de nieuwste inzichten.

Dit boek is tot stand gekomen met eigen middelen en mensen. Daarmee bedoelen we allereerst dat de samenstelling is toevertrouwd aan zes historici uit eigen kring. Bovendien heeft de historische vereniging eigen financiële middelen ingezet om uitgeverij Verloren in staat te stellen er een aantrekkelijk boek van te maken. Voor de vervaardiging van zogenaamde artistieke impressies hebben we extern subsidie ontvangen. Gouda heeft in vergelijking met steden als Delft of Leiden heel weinig beeldmateriaal van situaties of gebeurtenissen in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Wij zijn het Fonds

Gouda750 en de Stichting Het Oude-Mannenhuis dan ook zeer dankbaar voor hun bijdragen, waardoor nu zes van zulke situaties in beeld zijn gebracht.

Onze dank gaat verder uit naar de mensen die hebben meegewerkt aan de totstandkoming van dit boek. Speciaal noemen wij de auteurs Paul Abels, Bianca van den Berg, Christiaan van der Spek, Henkjan Sprokholt, Marianne van der Veer-Wolff en Ronald van der Wal. Zij schreven dit boek in hun vrije tijd – en volop in coronatijd. Maar ook zonder de tekenaar van de artistieke impressies Paul Becx, de beeldredactie met Marianne van der Veer-Wolff, Hans Vogels en Joke Radstaat, Museum Gouda, Streekarchief Midden-Holland en coördinator-eindredacteur Eelco Beukers was dit niet het boek geworden dat ons voor ogen stond: een stadsgeschiedenis nieuwe stijl met een gemeenschappelijke benadering.

Het resultaat is een boek dat laat zien hoe veelvormig en boeiend de geschiedenis van onze stad is en dat een genot is om te lezen en te bekijken.

Namens het bestuur van Historische Vereniging Die Goude

Ronald Verkuijl, voorzitter

Ridders en boeren

1000-1200

HENKJAN SPROKHOLT

Als we met een tijdmachine duizend jaar terug zouden kunnen gaan om een kijkje te nemen op de plek waar nu Gouda ligt, zouden we niets, maar dan ook niets herkennen. Niet alleen het land, maar zelfs de Hollandsche IJssel en de Gouwe zagen er heel anders uit dan nu. Vanaf de elfde eeuw zouden de toenmalige bewoners deze moerassige streek in twee eeuwen tijd veranderen in een landschap van akkers en boerderijen. Daarbij ontstond ook de vroegste kern van wat later Gouda zou worden. Hoe zagen deze vroege nederzetting en haar omgeving eruit?

In 956 ondernam de Viking Egil een strooptocht ergens in het Nederlandse kustgebied. Zijn verhaal, de zogenaamde *Egils saga*, is aan het begin van de dertiende eeuw opgeschreven door de IJslandse auteur Snorri Sturluson: 'Op een nacht bij kalm weer voeren ze [de Vikingen] een brede rivier op waar het moeilijk was om te ankeren, terwijl het snel eb werd. Landinwaarts lagen grote vlakten met bossen vlak in de buurt. De velden waren drassig omdat het hard geregend had. Ze besloten aan land te gaan, en lieten een derde van hun troep achter om de schepen te bewaken. Ze liepen langs de oever, tussen de rivier en het bos, en al gauw stuitten ze op een dorp waar veel boeren woonden.' Vervolgens joegen de Vikingen, terwijl ze over slootjes sprongen, de lokale bevolking de stuipen op het lijf: 'Het land was vlak, met weidse weiden die overal werden doorsneden door sloten waar water in stond. Ze werden gebruikt om de akkers en weiden af te bakenen, maar bij sommige waren lange palen over de sloten gelegd zodat je eroverheen kon gaan. Dwars op de palen lagen planken en zo vormden ze bruggen.'¹

Een ongerept landschap

Het verhaal over Egil geeft een aardig inkijkje in het toenmalige landschap en zijn bewoners. De hierboven bedoelde rivier was waarschijnlijk de Rijn (de huidige Oude Rijn) of de noordelijker gelegen Vlie, beide aanzienlijke rivieren in die tijd. Maar het landschap rond de Hollandsche IJssel en de Gouwe zag er niet heel anders uit.

Wat opvalt in het verhaal zijn de boomrijke oevers. Die waren er zeker ook rond de Hollandsche IJssel en de Gouwe. De oevers van de Gouwe waren tot aan Waddinxveen zeer kleilig en begroeid met bomen als eiken, essen, wilgen, lindes en iepen. Elk jaar als de Hollandsche IJssel buiten zijn oevers trad en daarbij via de Gouwe diep het veengebied binnendrong, zette hij vette klei af op het onderliggende veen.

Op grotere afstand van die kleilige oevers strekte zich een eindeloos en moerassig veenlandschap uit. De bossen maakten hier plaats voor rietvelden met af en toe nog wat berken, elzen en wilgen. Verderop werd het landschap nog natter. Het grondwater bevatte daar zo weinig voedsel, dat er alleen nog wat gras en mos wilde groeien. Doordat mos de eigenschap heeft dat het op mos kan groeien, vormde het landinwaarts steeds grotere en dikkere kussens. Deze zogenaamde veenkoepels staken meters boven de zeespiegel uit en gaven het landschap een licht heuvelachtig aanzien. Veel van dat mosveen is in later eeuwen geoogst en opgestookt in de vorm van turf. Daardoor ontstonden plassen, zoals de Reeuwijkse Plassen en de later drooggelegde Zuidplas.

De IJssel en de Gouwe zijn van oorsprong kronkelende veenrivieren. In later eeuwen zijn ze gekanaliseerd en daardoor is er van dat bochtige karakter weinig meer over. Waar de naam IJssel, vroeger Isala of Isla, vandaan komt, is niet met zekerheid bekend. De meeste naamsverklaringen zijn wilde speculaties.

Ook voor de naam van de Gouwe zijn in het verleden veel verklaringen bedacht, maar over deze naam is men het tegenwoordig wel eens dat die is afgeleid van het Oudnederlandse *Golda*, dat weer is samengesteld uit 'gold' en 'aa', wat 'goud' en 'water' betekent. In 2011 toonden leerlingen van het Coornhert Gymnasium met een proef aan dat veenwater inderdaad goudkleurig kan zijn.²

De Gouwe ontsprong destijds aan de voet van een natte veenkoepel ter hoogte van het huidige Boskoop. Kronkelend en water verzamelend stroomde de Gouwe in elf grote bochten vanaf Boskoop naar de Hollandsche IJssel. Van die kronkels resteren nog de Kromme Gouwe en het afgesneden stuk Gouwe nabij 't Weegje. Ter plaatse van de huidige binnenstad was de Gouwe indertijd een forse rivier, breder dan de Binnengouwe die nu tussen de Hoge en de Lage Gouwe gelegen is. Ter hoogte van de Keizerstraat ligt de op een na laatste bocht. Vroeger zette hij zijn weg voort onder de huizen van de Dubbele Buurt door, langs de zuidzijde van de Sint-Janskerk in de richting van het Vroesenplein.³

Bij het Vroesenplein mondde een zijrivier, de Ouwe Gouwe, uit in de Gouwe. Deze is nu volledig verdwenen. Hij stroomde vanuit het noordoosten, ruwweg vanuit de Reeuwijkse Plassen, door de wijk die nu (net als ooit het riviertje) Ouwe Gouwe heet. Via de huidige Kadebuurt boog hij vervolgens naar het westen, ten zuiden van de Lange Tiendeweg. Bij het Vroesenplein vloeiده hij samen met de Gouwe zelf.⁴

De Gouwe legde vervolgens midden tussen de Oosthaven en de Spieringstraat het laatste stuk naar de IJssel af.⁵ Aan de oever van dit stuk Gouwe is Gouda ontstaan. Niet voor niets werd Gouda in de middeleeuwen – en zelfs in de negentiende eeuw – 'Ter Gouw' genoemd. Dat betekent letterlijk: 'Aan de Gouwe'.

Graven en slaven in Lacke et Isla

Vroege sporen van bewoning langs de Hollandsche IJssel zijn schaars. Verspreid langs de oevers zijn wel een paar losse archeologische vondsten uit de periode vóór de tiende eeuw gedaan, waaronder een spectaculaire muntschat uit de vroege negende eeuw, maar er zijn geen

Het huidige hoogveengebied Meerstalblok in het Drentse Bargerveen geeft een indruk van het tiende-eeuwse landschap rond de Hollandsche IJssel en de Gouwe.

nederzettingen gevonden. Mogelijk zijn die er wel geweest, maar alle resten ervan zijn verdwenen door de kanalisatie van de rivier en door de intensieve kleiafgraving voor de baksteenindustrie in later eeuwen.

Het gebied en de belastingopbrengst ervan worden evenwel genoemd in een oorkonde uit 944.⁶ In die oorkonde is sprake van onder andere akkers, herendiensten, weidegronden, veehouderijen, visserijen en ontginningen in een gouw (groot bestuurlijk gebied) met de naam Lacke et Isla (Lek en IJssel). Die belasting werd vooral opgebracht door grote agrarische domeinen met een ‘heer’ en in mindere mate door kleine boeren op de rivieroever. Zij voerden een gemengd bedrijf: ze verbouwden graan en andere gewassen en joegen hun vee de struiken in om daar te grazen. Hun schijf van vijf vulden ze verder aan met de opbrengst van vogeljacht en visvangst: brasem, zalm, snoek, steur, paling, lamprei en andere soorten. Uit de veenbossen haalden ze bouwhout en op de hoger gelegen veenkussens oogstten ze turf als brandstof. Het veengebied was ook rijk aan eetbare planten, noten en vruchten.⁷ De bewoners waren zelfvoorzienend en produceerden in beperkte mate voor de handel: in hoofdzaak wol, leer en zuivelproducten. Zelfs werd er soms nog gehandeld in slaven. De handel was gericht op de domeinheren, nog niet op markten in steden.

De bevolking was nauwelijks gekerstend, vereerde meerdere goden (polytheïsme) en de eigen voorouders. Aan die lange verering van Germaanse goden danken wij tot op de dag van vandaag de namen van de dagen van de week. Waarschijnlijk behoorden de bewoners tot het volk van de Franken. Zij spraken Oudnederlands of Oudnederfrankisch, twee namen voor dezelfde taal, die vanaf de achtste eeuw werd gesproken van Noord-Frankrijk tot het rivierengebied. Meer naar het westen, in de kuststreek, woonden de Friezen, die Oudfries spraken.⁸

Blijkens de eerdergenoemde oorkonde uit 944 behoorde de streek rond de Gouwe tot de gouw Lacke et Isla. Deze bestuurseenheid besloeg beide oevers van de Lek en de IJssel en dus ook de Krimpenerwaard en Lopikerwaard.⁹ Gouwen hadden een gouwgraaf aan het hoofd. Oorspronkelijk waren gouwgraven aangesteld om de Frankische koningen te helpen hun enorme rijk te besturen en te beschermen tegen invallen van de Vikingen. Strikt genomen beheerden zulke graven hun gouw als ambtenaar en militair, maar al snel gedroegen ze zich steeds onafhankelijker. Ze beschouwden de gebieden die ze bestuurden niet langer als ‘leengoed’ – zoals de bedoeling was – maar als eigendom. Ze maakten hun functie erfelijk en probeerden ook andere gouwen te verwerven.

Dat was precies de reden waarom de hoogste heer, de Duitse koning Otto I, in 944 de gouw Lacke et Isla aan de Utrechtse bisschop schonk. Hij wilde zijn gebieden niet langer door eigenzinnige graven laten besturen. Bisschoppen werden door de koning zelf benoemd en hadden geen officiële erfgenamen. De bisschoppen werden op die manier niet alleen geestelijke, maar ook wereldlijke leiders, net als graven en hertogen. Het bisdom Utrecht werd vanaf dat moment ook aangeduid als het Sticht. Sticht was de gebruikelijke term voor een gebied waarover een geestelijke, bijvoorbeeld een bisschop, wereldlijke zeggenschap had.

Graven en bisschoppen maakten bij het bestuur op hun beurt gebruik van vazallen of ministerialen, mannen die allerlei uitvoerende bestuurstaken op zich namen. Dat konden vrije mannen zijn, die hun heer trouw zwoeren en dus hun onafhankelijkheid opgaven. In zo’n geval sprak men van een vazal. In ruil voor zijn trouw ontving hij van de graaf of bisschop een bestuurlijke en militaire functie en meestal een stuk grond (een ‘leen’) waarvan hij de opbrengsten mocht houden. Een ministeriaal was van oorsprong een onvrije die belangrijke bestuurlijke en militaire functies vervulde. Ook hij kon leenman worden, dat wil zeggen: ter beloning ‘beleend’ worden met een stuk grond. Ministerialen hadden een eigen juridische status. In de twaalfde eeuw ontwikkelden zij zich vaak tot vrije ridders.

De inlijving van de Nederlanden in het Frankische Rijk in de loop van de negende eeuw en de inmiddels goed op gang gekomen kerstening leidden tot een nieuwe maatschappelijke orde: de koning vormde het centrale gezag en bestuurdde zijn rijk door middel van veel instellingen en tussenpersonen. Op religieus gebied gebeurde nu hetzelfde. De kerstening had vanaf de achtste eeuw niet alleen de bouw van de eerste kerken tot gevolg, maar leidde tot iets nieuws, namelijk een kerkelijke organisatie met een bisschop in Utrecht: de Kerk, met een hoofdletter dus.

De bestuurlijke ingrepen van koning en bisschop waren van groot belang voor de ontwikkelingen in deze streek. Ze hebben namelijk de kiem gelegd voor het voortdurende conflict tussen Holland en het Sticht. Gouda lag eeuwenlang in het gebied dat de Hollandse graaf en de Utrechtse bisschop elkaar betwistten. Daarvan heeft het last gehad, maar ook geprofiteerd.

De Grote Ontginning

In de loop van de negende eeuw begon de economie in de Nederlanden op te bloeien: er werd meer gehandeld, in steeds meer producten, die in steeds grotere schepen werden vervoerd. De bevolking nam toe

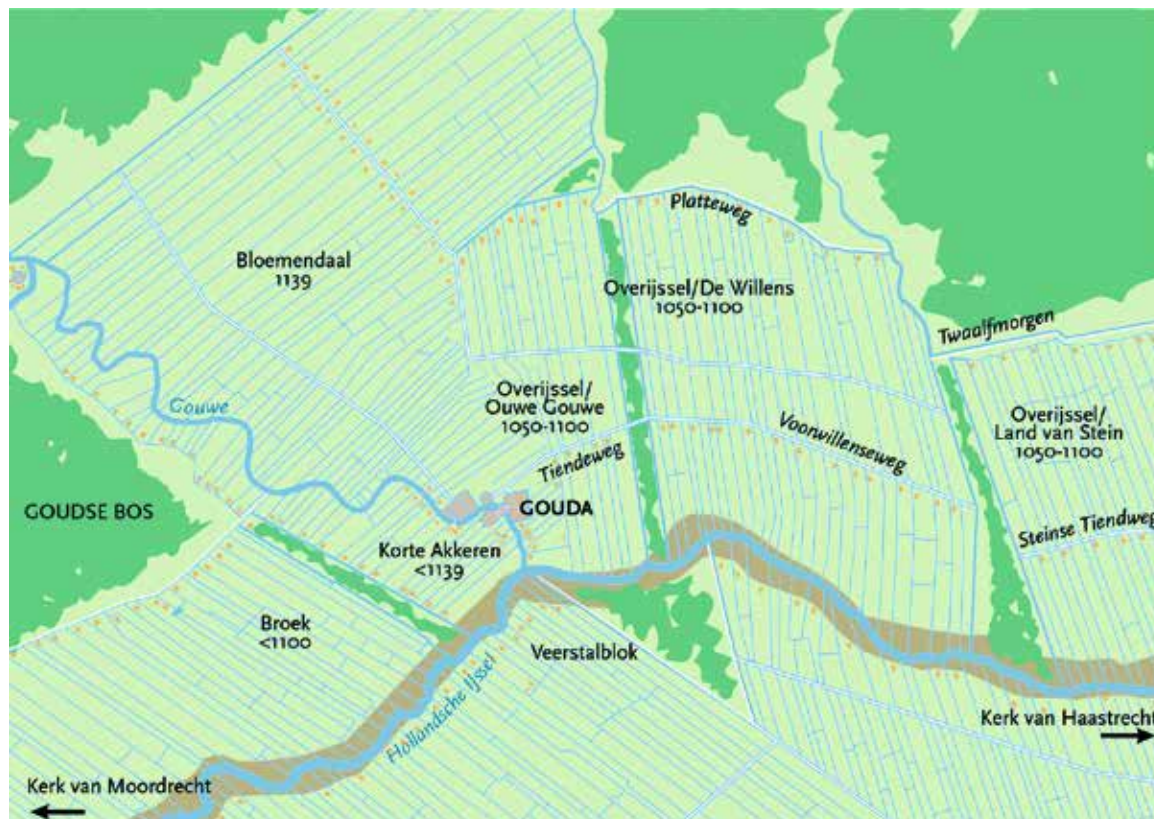
Op deze Vlaamse boekillustratie (circa 1400) gebruiken boeren scheppen om het land te bewerken. Dat tijdens de Grote Ontginning rondom Gouda zulke scheppen zijn gebruikt, bewijst de vondst van een handvat op het terrein van een twaalfde-eeuwse boerderij in de Oostpolder.

en vooral in vroege steden, zoals Utrecht en Dordrecht, groeide de behoefte aan voedsel.¹⁰ In de elfde eeuw gingen landsheren daarom over tot grootschalige en systematische ontginning van het veengebied, dat men tot dan toe als onbewoonbaar links had laten liggen. Door deze drassige gebieden te ontwateren en van natuurlijke begroeiing te ontdoen, kon men ze geschikt maken voor akkerbouw. Aanvankelijk ging het initiatief uit van lokale machthebbers, maar in de Lek- en IJsselstreek namen de Utrechtse bisschop en de Hollandse graaf al snel het voortouw. Hun systematische en grootschalige aanpak staat bekend als de Grote Ontginning (1000-1300).

Het ontginningswerk gebeurde geheel met de hand. Ontginners namen meestal een rivier als uitgangspunt, de zogenaamde 'ontginningsbasis'. Haaks daarop groeven ze met houten scheppen en spades sloten om het overtollige water uit het veen te laten wegllopen. Bomen en struiken werden gerooid, maar wat nuttig was, bijvoorbeeld een braamstruik of een notenboom, bleef staan. Het hout werd

Het ontginnings-landschap in de buurt van het Goudse Hof, ingetekend op een kaart van de situatie rond 1150.

gebruikt voor de bouw van boerderijen, de takken voor het vlechten van de wanden. De klei van de rivieroever mengde men met zand tot leem om de vlechtwerkwallen van de boerderijen dicht te smeren. Vrijwel zeker hielpen groepjes ontginners elkaar, zowel bij het graafwerk als bij de bouw van boerderijen.

Het was de landsheer, dus de koning of keizer, die het recht had om de wildernis te laten ontginnen. Hij kon dat recht doorgeven aan leenmannen, zoals graven, of aan kerkelijke instellingen, zoals een bisdom, kapittel of abdij. De relatie tussen de landsheer en de ontginners werd vastgelegd in een overeenkomst, ‘cope’ geheten, hier voor de duidelijkheid aangeduid als ‘copecontract’. Vaak was er een tussenpersoon, een zogenaamde *locator*, die als een soort projectontwikkelaar en soms ook als geldschietende leiding gaf aan het uitvoerende werk. Die uitvoerders vestigden zich niet zelden als kolonisten in het

te ontginnen gebied. Meestal waren het zonen van boeren elders, die als beloning voor het zware ontginningswerk vrij man werden en een ‘hoeve’ (stuk land) met boerderij kregen.

In zo’n copecontract werd van alles geregeld: niet alleen legde het vast welk gebied werd ontgonnen en hoe, maar vaak bevatte het ook waterstaatkundige, bestuurlijke, fiscale, juridische en zelfs militaire bepalingen. Een of meer copes konden een bestuurlijke eenheid vormen, bijvoorbeeld een ambacht, zoals het ambacht Moordrecht. Het dagelijks bestuur was in handen van een leenman van de graaf of de bisschop. In plaats van de herendiensten – een fraai woord voor de arbeid die onvrije boeren moesten verrichten – betaalden de kolonisten jaarlijks een klein bedrag aan ‘tijns’ of ‘cijns’. Met deze belasting erkenden ze het gezag van de landsheer. Daarnaast moesten de kolonisten ‘tienden’ afdragen, een belasting van tien procent over de oogst, soms in natura, soms in

geld. Ze waren verplicht tot onderhoudswerk aan bijvoorbeeld sloten en kades en later ook dijken. Als de landsheer ten strijde trok, moesten ze extra belasting betalen, de zogenaamde ‘bede’, en vaak moesten er ook gewapende manschappen opdraven of ‘ter heervaart gaan’, zoals dat heette. Tevens werd vastgelegd wie er recht sprak en over welke zaken. Op waterstaatkundig gebied werd de afwatering geregeld. Al deze kenmerken van een cope vinden we in en om Gouda terug.

In de namen die dergelijke ontginningsgebieden in de volksmond kregen, komt het naamelement ‘-koop’ voor, zoals in Boskoop, Nieuwkoop, Oukoop, Coenekoop, Reyerskop etc. Het eerste naamdeel is dan meestal een mannennaam, zoals Bucke in Boskoop, dat ooit Buckeskop heette, Koen in Coenekoop en Reinier in Reyerskop. Ook in de binnenstad van Gouda kwamen namen voor die eindigden op ‘-koop’, namelijk Honskoop (ten noorden van de huidige Turfmarkt) en Tevekoop (ten zuiden daarvan).¹¹

Bij aanvang van het ontginningswerk werden de afzonderlijke hoeven in het wilde veen uitgemeten en uitgezet. Opzichters, landmeters en andere deskundigen zorgden ervoor dat alles goed, eerlijk en efficiënt verliep. Al vrij snel gingen zij uit van standaardmaten. Het gebied werd opgedeeld in lange stroken die van elkaar werden gescheiden door sloten. Deze hoeven kregen een standaardbreedte van ongeveer 113 meter en een diepte van 1245 meter. Ondanks latere delingen en samenvoelingen is het oorspronkelijke ontginningspatroon op de meeste plaatsen goed te reconstrueren.¹² In de binnenstad bijvoorbeeld bedraagt de afstand tussen de Lage Gouwe en de Lange Groenendaal zo’n 113 meter, en van daaraf tot aan de Turfmarkt ook weer. En wie van de IJsseloever via de Joubertstraat en de Zwarteweg naar de Graaf Florisweg loopt, legt circa 1245 meter af.

Zo’n gestandaardiseerd ontginningsblok had aan de achterzijde een achterkade. Dat was een doorlopende lage kade die het water uit het nog onontgonnen veengebied moest opvangen om te voorkomen dat het over de hoeven zou stromen. Een waterloopje langs die kade zorgde voor de waterafvoer en sloot aan op twee wat bredere waterlopen aan de beide zijkanten van het gehele blok, die waren voorzien van zogenaamde zijkades.¹³

Ontginningen rond IJssel en Gouwe

De Grote Ontginning was een immense onderneming, die in verschillende fasen is uitgevoerd. In de omgeving van Gouda waren het de heren van Haastrecht, leenmannen van de bisschop, die als eer-

sten copecontracten sloten. Zij lieten eerst de zuidoever van de Hollandse IJssel ontginnen, daarna de oevers van de Vlist tot aan Bonrepas en ten slotte, in de elfde eeuw, de noordoever van de IJssel tot aan de Gouwe en de Ouwe Gouwe. Deze ontginning, die de Hollandse IJssel als ontginningsbasis had, lijkt in etappes kort na elkaar tot stand te zijn gekomen: van oost naar west werd eerst het Land van Stein ontgonnen, daarna de Willens en ten slotte de Ouwe Gouwe. Overigens zijn die namen van later datum: aanvankelijk werd het hele ontginningsblok vanwege zijn ligging aangeduid als Overijssel.

Het lijkt erop dat de achtergrens van deze ontginning later is opgeschoven en aanvankelijk ter hoogte van de huidige Graaf Florisweg en Achterwillenseweg lag. In een volgend stadium, vrijwel zeker nog in de elfde eeuw, werd de ontginning verder noordwaarts doorgetrokken tot de huidige Platteweg en Twaalfmorgen. De westgrens van deze ontginningen lag halverwege de Spieringstraat en de Oosthaven en werd gevormd door de toenmalige loop van de Gouwe. Noordelijker was de huidige Kleiweg de westgrens. Op dat moment was dit slechts een speciaal voor de ontginningswerkzaamheden opgeworpen zijkade. Op veel plekken in Gouda is het bijna duizend jaar oude ontginningspatroon nog goed te herkennen.

Aan de andere kant van de Gouwe, in het toenmalige ambacht Moordrecht, vonden eveneens ontginningswerkzaamheden plaats. Mogelijk gebeurde dat tegelijkertijd met de ontginningen aan de oostzijde van de rivier, mogelijk iets later, maar in ieder geval ook nog vóór 1100.¹⁴ De oostgrens van deze ontginning bevond zich ter hoogte van de huidige Constantijn Huygensstraat en Emmastraat in de wijk Korte Akkeren. Wie de opdrachtgever was, is niet bekend.

Ook van het laatste restant, het gebied ten oosten van het ambacht Moordrecht tot aan de Gouwe, de échte Korte Akkeren dus, is de ontginning onbekend. Een vroege datering ligt ook hier voor de hand. Opvallend is dat de kavelsloten hier niet van noord naar zuid lopen, dus naar de Hollandse IJssel, maar van oost naar west, naar de Gouwe. Aan veel waterlopen en straten in de wijk Korte Akkeren is dit oude slotenpatroon nog te herkennen. Dat patroon zet zich over de Turfsingel en de Raam voort tot aan de Lage Gouwe en de Peperstraat. Verder oostwaarts zijn de sporen uitgewist door de aanleg van de Haven, een kleine twee eeuwen later.

Het Hof

Op de oostelijke oever van de Gouwe, tegenover de Korte Akkeren, lag vanaf de elfde eeuw de grote 'hoeve' van de locator die verantwoordelijk was voor de ontginning van 'Overijssel', het gebied tussen Gouda en Haastrecht. Deze hoeve besloeg ongeveer het gebied tussen de huidige Fluwelensingel – of misschien lag de grens nog iets oostelijker – en de nu verdwenen Gouweloop tussen de Haven en de Spieringstraat. Tegenwoordig is dat niet meer zichtbaar, maar indertijd liepen de sloten hier van west naar oost, dwars op de Gouwe. Ze liepen zelfs in precies dezelfde richting als die van de Korte Akkeren. Dit verkavelingspatroon is grotendeels verdwenen in de dertiende eeuw, toen dit deel van de stad in verband met de aanleg van de Haven anders werd ingericht. Pas toen zijn de van noord naar zuid lopende Spieringstraat en Groeneweg met hun grachtjes ontstaan.

De bewoner van deze hoeve of hofstede, in archiefstukken aangeduid als 'het Hof', moet een vazal of ministeriaal van de bisschop zijn geweest. Dit Hof moet al zijn aangelegd en bewoond toen ten noorden van Haastrecht de eerste spade de grond in ging, dus bij aanvang van het ontginningswerk. Vanaf het Hof zag men erop toe hoe het werk van daaraf in de richting van de Gouwe vorderde.

Van meet af aan lag dit Hof in de zone die werd betwist door de Utrechtse bisschop en de Hollandse graaf. De schriftelijke bronnen zwijgen over concrete schermutselingen rond de Gouwemonding, maar erg rustig was het hier in de eerste eeuwen niet. Al aan het einde van de elfde eeuw begonnen de Hollandse graven namelijk opdringende belangstelling te tonen voor het gehele gebied van de gouw Lek en IJssel.

In de twaalfde eeuw blijken zowel de graaf als het Sticht bezittingen langs de Gouwe te hebben. In een oorkonde van de bisschop uit 1139 is sprake van pas ontgonnen land 'iuxta Goldam', dat wil zeggen 'direct aan de Gouwe'.¹⁵ Het is de eerste keer dat de rivier bij naam wordt genoemd. Het gaat om de polder Bloemendaal.¹⁶ Kennelijk had het Sticht, om precies te zijn het Kapittel van Oudmunster, het toen op de oostoever van de Gouwe nog voor het zeggen.

Maar uit een bijna even oude oorkonde, uit 1143, blijkt dat ook graaf Dirk VI van Holland en zijn vrouw Sophia in het bezit waren van een gebied aan de Gouwe.¹⁷ Deze oorkonde is ook de eerste die de plaatsnaam Gouda vermeldt: 'in loco qui dicitur Golda', wat letterlijke betekent 'op de plek die Gouda heet'. Duidelijk is dat Gouda dan nog Stichts is, maar dat de Hollanders bijna letterlijk aan de deur te staan

te rammelen. De rivaliteit tussen Holland en het Sticht in en om Gouda bleef de politieke situatie tot in de veertiende eeuw kenmerken.

Inrichting van het Hof

Die 'plek die Gouda heet' bestond op dat moment uit niet meer dan de hofstede van de locator bij de samenstroom van Gouwe en Ouwe Gouwe en een lange rij boerderijen van kolonisten. De naam van die locator is onbekend. Hij wordt hier voor het gemak 'Van der Goude' genoemd, net als zijn nazaten een eeuw later. Maar het kan heel goed een lid van de familie Van Haastrecht zijn geweest, of een lid uit het geslacht Spiering.¹⁸ Op zijn hofstede, later aangeduid als het Hof, stonden in de twaalfde eeuw woonhuizen voor hemzelf en zijn familieleden en verblijven voor zijn personeel. Voor de dieren was er een 'molkenhuis' (een stal voor zijn melkvee), een paardenstal, een 'berg' voor de opslag van hooi, een zogenaamd wed (een met palen afgezette plek in de Gouwe waar zijn dieren konden drinken) en diverse boomgaarden. Een deel van een van de grachten om het Hof lijkt nog bewaard te zijn in de sloot aan de noordzijde van het Raoul Wallenbergplantsoen.

De grens van het Hof werd gevormd door de benedenloop van de Gouwe, die zoals gezegd tussen de Spieringstraat en de Oosthaven stroomde. Deze benedenloop diende tevens als natuurlijke haven. Dergelijke havens in zijrivieren kwamen veel voor en men spreekt dan van rivierhavens. De steiger of kade van die haven zal op de oostelijke oever van de Gouwe hebben gelegen, waar ook het Hof lag. Daar, in de buitenbocht, was het water dieper door de stroming van de rivier en konden schepen dus gemakkelijker aanmeren.

Motte en privékapel

Vanwege de voortdurende dreiging van de Hollandse graaf vanuit het westen, maar ook vanwege de snel toenemende wateroverlast is al bij de eerste aanleg een zogenaamde 'motte' opgeworpen, die later is vergroot. Een motte was een toen wijdverbreid kasteeltype, bestaand uit een kunstmatige heuvel en omringd door een brede gracht. Op de platte top stond een houten palissade en meestal ook een houten of stenen gevechtstoren. Scherpe doornstruiken of ingegraven en aangepunte staken op de helling maakten beklimming van de motteheuvel vrijwel onmogelijk. Vanaf de motte en vanachter de palissade konden men een vijand met pijl en boog en speren goed op afstand houden. Bij een dergelijke aanval werd het Hof zelf gewoon prijsgegeven. De vij-

Een ridder aan de Gouwe

Een leenman als Van der Goude moest zijn leenheer – aanvankelijk de bisschop dus – kunnen bijstaan in de strijd en beschikte in ieder geval over paarden. Behalve paarden zal Van der Goude een wapenrusting hebben gehad. Daarbij moeten we in deze tijd nog niet denken aan een platenharnas, maar aan een dikke wollen wambuis, soms een dikke leren jas en een lange maliënkolder of halsberg: een 35 kilo zwaar ‘hemd’ van wel 60.000 tot 70.000 ijzeren ringetjes. Op zijn hoofd droeg hij een helm met neusbescherming. Naast kleinere steekwapens als een dolk beschikte hij over een langzwaard. Zo’n zwaard was soms wel meer dan een meter lang, omdat de gebruiker vanaf zijn paard vijanden moest kunnen raken. Het was gesmeed volgens een bepaalde techniek die damasceren wordt genoemd. Staven ijzer werden verhit, gevlochten en uitgehamerd. Met drie of meer gevlochten staven werd dat proces telkens herhaald. Dergelijke zwaarden waren niet alleen zeer kostbaar, maar ook hard en scherp genoeg om een tegenstander in één slag te onthoofden – met helm en al.¹⁹ Ten slotte zal Van der Goude ook een houten schild hebben gehad, met daarop zijn familiewapen.

Een West-Franse boekillustratie van omstreeks 1450, waarop is te zien dat de zwaarden in deze tijd een aanmerkelijke lengte hadden.

and kon een motte alleen innemen door hem langdurig te belegeren en de verdedigers uit te hongeren. Onder zo’n belegering had vooral de omgeving te lijden, want op zoek naar leeftocht spaarde een vijandelijk leger de boeren niet. Plunderen, brandstichten en het vernielen van landerijen maakten deel uit van het ‘gewone’ oorlogsbedrijf.

In vreedestijd bewees een motte goede diensten bij overstromingen: de bewoners konden daar dan met have en goed (en vooral met hun levende have) de terugtrekking van het water afwachten. In het midden van de twaalfde eeuw verloor de motte deze tweede functie door aanleg van de dijk langs de IJssel.

Tot op de dag van vandaag is de motte zeer goed herkenbaar in het stadsbeeld, ook al is hij in de veertiende eeuw afgegraven. De huidige Molenwerf loopt er dwars overheen en het grachtje dat tweemaal die Molenwerf kruist en onder het Catharinagasthuis en de voormalige kosterswoning door loopt, is de nog volledig intacte slotgracht.

Behalve een motte lag er bij het Hof ook een kapel. De meeste bewoners van Overijssel hadden de kerk van Haastrecht als parochiekerk;

die van het ambacht Moordrecht bezochten de kerk van Moordrecht. Maar de bewoners van het Hof hadden een privékapel, ten noorden van de motte, op de plaats van de huidige Sint-Janskerk. Dit kerkje stond, net als de motte, op een ronde verhoging, omgeven door een gracht: een zogenaamde kerkring. Onbekend is aan welke heilige de kapel was gewijd, maar mogelijk was dat van meet af aan Johannes de Doper.

Net als de andere gebouwen op het Hof was ook de kapel van hout: de kennis om baksteen te bakken was na de Romeinse tijd verdwenen en nog niet opnieuw geïntroduceerd. De afmetingen worden geschat op 9 bij 20 meter. Al in de tweede helft van de twaalfde eeuw moet de kapel in steen zijn uitgevoerd.²⁰ In de IJssel was geschikte klei ruimschoots voorhanden.²¹

De voormalige kerkring is nog herkenbaar aan de halve cirkel die de achtergevels van de Wijdstraat vormen. De in de achttiende eeuw illegaal uitgevoerde uitbouwen aan die achtergevels markeren de plaats waar ooit de rondlopende gracht van de kerkring liep. Boven-

dien kwam bij de kerkrestauratie aan het einde van de negentiende eeuw een zogenaamde ontlastingsboog aan het licht. Die boog behoorde tot de fundering van de noordmuur van de kerk en zat precies op de plaats van de gedempte ringgracht. Hij moest voorkomen dat de kerkmuur op de plaatselijk veel zachtere bodem zou verzakken.

Voorhofstede

Ten westen van de motte en ten zuiden van de kapel bevond zich de zogenaamde Voorhofstede. Deze was ruim opgezet en ovaal van vorm, omgeven door een gracht en aarden wal met houten palissade en voorzien van een toegangspoort. Hij strekte zich vanaf de motte westwaarts uit, over de huidige Haven heen. Die was toen nog niet gegraven.

De Voorhofstede is vrijwel zeker van later datum dan het Hof zelf. Hij is waarschijnlijk ingericht toen de welvaart toenam en er enige handel ontstond. Op dergelijke voorhofstedes, ook wel voorburchten, buitenhoven of nederhoven genoemd, bevonden zich stallen, werkplaatsen, een brouwerij en andere nutsgebouwen voor rondreizende handelaren en ambachtslieden. Zij mochten niet op het Hof zelf verblijven, omdat zij misschien niet altijd eerlijke bedoelingen hadden of besmettelijke ziekten bij zich droegen.

Zij verbleven in een gasthuis, soms 'beijerd' genaamd. Aan de letterlijke functie van gastenverblijf dankten gasthuizen in Nederland hun naam; aan de verzorging van reizigers met ziekten hun latere ziekenhuisfunctie. Het huidige, veel grotere Catharinagasthuis is een perfect voorbeeld van die ontwikkeling. Het staat waarschijnlijk op dezelfde plek als het eerste houten gasthuisje uit de twaalfde eeuw.²²

Op en om het Hof hebben paden gelegen om de verschillende delen van het complex met elkaar te verbinden. De bodem was echter zacht en na regenbuien ook modderig, zeker als er met vee of scheepsladingen goederen heen en weer werd gelopen. Eeuwenlang zijn dat dan ook 'knuppelwegen' geweest – paden die met houten stammetjes waren verstevigd.

Vervoer buiten het Hof verliep over het water. Vrijwel elke bewoner van het rivierenlandschap had in die tijd een vaartuig en de talloze slootjes vormden een uitgebreid vaarwegennet. Dat wil niet zeggen dat er geen landwegen waren. Vóór de ontginning gebruikte men daar de stevige oeverwallen van de rivieren voor, later de achter- en zijkades van de ontginningsblokken. Veel van die wegen bestaan nog en zijn nu dus zo'n duizend jaar oud.

Boerderijen

Terwijl op en rond het Hof in de elfde en twaalfde eeuw een complex met bestuurlijke, militaire, religieuze en economische functies tot stand kwam, stonden de ontwikkelingen in het omringende gebied ook niet stil. De ontginners gingen steeds verder het binnenland in en gebruikten de oude achterkade als ontginningsbasis. Vanaf die nieuwe basis trokken ze de ontginningsloten eenvoudigweg door, het achterliggende veen in. Zo veranderden de achterkades in kades met een waterloop aan beide zijden, de zogenaamde tiendwegen. De Voorwillenseweg, Platteweg en Steinse Tiendweg zijn er de best bewaarde voorbeelden van, maar ook de Lange Tiendweg, Graaf Florisweg en andere Goudse straten hebben er ooit zo uitgezien.

Bij de achterkades en tiendwegen, dus op vele honderden meters van de IJssel, lagen de boerderijen die bij de ontgonnen akkers en weilanden hoorden. Hierdoor strekte zich vanaf de elfde eeuw aan beide kanten van Gouda een lang boerderijenlint uit, waarvan diverse sporen zijn teruggevonden.

De situatie op en rond het hof in Gouda, circa 1150.

Gouda heeft een bewogen geschiedenis. Al in de middeleeuwen beleefde het een Gouden Eeuw – dat het mooiste middeleeuwse stadhuis van Holland juist in Gouda staat, is geen toeval. In de zestiende en zeventiende eeuw speelde de stad een opmerkelijke rol in de strijd voor religieuze vrijheid. En rond 1900 was Gouda een industrieel centrum van belang. Maar de stad heeft ook perioden van verval, diepe armoede en hoge misdaadcijfers gekend.

Dit boek vertelt het verhaal over deze turbulente geschiedenis. Over de ontwikkeling van ridderhoeve tot diverse stad. Over helden als Erasmus, Coornhert en Anna Barbara van Meerten-Schilperoort. Over ondernemers, voorgangers en bestuurders. Maar ook over gewone Goudse mannen en vrouwen: hoe zij hebben geleefd en hoe zij betrokken waren bij de stad. Een geschiedenis van meer dan 750 jaar, die getuigt van de veelzijdigheid en veerkracht van de Gouwenaars.

GESCHIEDENIS VAN GOUDA

UITGAVEREKKS HISTORISCHE VERENIGING DIE GOUDE NR. 46